

האופציה של ברל

כתב העת 'פנים', סתיו 2001

יש שני סוגים של דטרמיניזם: הנואש והאופורי. החברה הישראלית מנוסה בשניהם. ציבור גדול של ישראלים נוטה להלוך-הרוח של קוהלת, שעל פיו "הכל הבל" ו"הכל שב אל העפר". ציבור גדול אחר מאמין שאנו צועדים אל הגשמת חזון ישעיהו, "שמים חדשים וארץ חדשה". אין אלה שני הציבורים היחידים בישראל, אך מאחר שקול-היאווש וקול-האופוריה רמים יותר מיתר הקולות, הם הדואט העיקרי המתנגן כאן כבר מאה שנה: דואט בין מאניה לדיפרסיה.

הדטרמיניזם מן הסוג הנואש, שהוצע לנו לראשונה על ידי י"ח ברנר, הפך בימינו לבון-טון אקאדמי, פובליציסטי, קולנועי וספרותי. מחנה היאווש מצטיין בתיאורי שקיעה, התפוררות, אובדן ורוע. הוא מפיק מכך הנאה משונה.

הדטרמיניזם ההופכי, האופורי, התפתח כאן בשני נתיבים. הנתיב האחד הוליך מן הרב קוק האב אל הרב קוק הבן, וממנו אל גוש אמונים; הנתיב השני הוליך, באופן קצת יותר נפתל, מן האוטופיזם הנאיבי, האוניברסאליסטי, של מנהיגי הפלג הקומוניסטי בתנועת-העבודה, אל האוטופיזם הנאיבי, ה"קוסמי", של תנועות "העידן החדש". האקסטאזה המשיחית של הימין הראדיקאלי, וה"אופטימיות הקוסמית" של תרמילאי-הודו, מרחפות זו ליד זו באותו הגובה מחוץ לסטראטוספירה.

הנואשים והאופוריים עיפים מן ההיסטוריה. אלה ואלה קצרי-רוח לחזות בקיצה. הכל קורס אל חורבנו, סבורים הנואשים; הכל נוסק אל פתרונו הגאולי, סבורים במחנה האופוריה. כמיהת הנואשים ל"מנוחה נכונה" וכמיהת האופוריים ל"גאולה שלמה", מעידות שתיהן, מכאן ומכאן, על סירובם של ציבורים שלמים לתפוש את ההווה כרגע על פני רצף: רגע שאינו משמעותי או גורלי יותר מאינספור הרגעים שקדמו לו, וגם לא מאינספור הרגעים – התקופות, הדורות – שצופן העתיד. העולם אינו עומד לפרוש לגמלאות. ההיסטוריה מתגלגלת, ותמשיך להתגלגל. איננו חשובים או מיוחדים עד כדי כך שהיא תגיע לקיצה לכבודנו.

הדטרמיניסט חי מיתולוגיה, לא היסטוריה. הוא חי סיפור שקיעה, אם הוא דטרמיניסט נואש - סיפור זריחה, אם הוא דטרמיניסט אופורי. הוא "יודע" מראש את סוף הסיפור, והוא רוצה לחוות את הסוף הזה. את מה שמתרחש סביבו, הוא מפרש כסימנים של התקרבות הסוף. האקטואליה, עבורו, היא חירחורי גסיסה, או דמדומי השחר.

בימים קשים אלה, שבהם מרקיע הדואט המאני-דפרסיווי לפסגות צווחניות, כדאי להיזכר בברל כצנלסון, שתפש את ההיסטוריה כסיפור שאין לו סוף. התודעה ההיסטורית, הלא-מיתולוגית, שניסה

ברל להחדיר בבני-דורו, היא תודעה שעדיין לא הוחדרה כל צורכה לחברה הישראלית. תפישתו הריאליסטית ראויה לתזכורת בימי קיטוב אלה, שבהם גדולה מבעבר ההשתמטות – הנואשת או האופורית - מהתמודדות אחראית עם אתגרי ההווה.

1

ברל כצנלסון היה וולונטאריסט. הוא לא גדל על המארקסיזם-לניניזם, אלא על כתביהם של הומאניסטים מן המאה ה-19 - כאלכסנדר הרצן וניקולאי צ'רנישבסקי, שתפשו את האדם כבן-חורין, ולא כמותנה על ידי "כורח היסטורי". הם דגלו בהטלת אחריות, ולא בהטלת מרות. הם האמינו בכשרונם ובמצפונם של בני-אדם קונקרטיים – לא בקולקטיב המופשט, הסתמי, שקודש בידי הקומוניזם ("חברה", "מעמדות", "יחסי ייצור"). אנשים יוצרים את ההיסטוריה, לא להפך, טענו הומאניסטים קדם-מהפכנים אלה, שמהם ינק ברל את השקפת עולמו. הם האמינו – ובהשראתם, האמין הוא - ביוזמה אישית, לא בסמכות ריכוזית; בחינוך, לא בכפייה. הסטודנטים מתנועת ה"הליכה אל העם", שנטלו על עצמם, ברבע האחרון של המאה ה-19, לחנך-בהתנדבות את כפריי רוסיה, וה"נארודניקים" שירשו אותם בפעילות התנדבותית זו, היו המודל של ברל; פעילותו כמנהיג-מחנך היתה פעילות "נארודניקית": התנדבות אישית המחנכת להתנדבות אישית.

הואיל ולא היה דטרמיניסט - הואיל ולא תפש את ההיסטוריה כסיפור צפוי-מראש ("מאטריאליזם דיאלקטי") שהקומוניזם יוליכנו אל קיצו המזוהר - האמין ביכולתו של הפרט להשפיע. הוא לא סבר שבני-אדם הם זרדים הנסחפים על נהר של כוחות סטיכיים בלתי-נמנעים. מאידך, לא סבר, כפי שסוברים אוטופיסטים, כי "אין דבר העומד בפני הרצון". יכולתנו להשפיע על מצב-העניינים – כפרטים, כתנועה או כעם – היא יכולת מוגבלת, תלויה נסיבות ועיתוי. אך זיהוי מגבלותיה, בכל מצב לגופו, לא נתפש בעיני ברל כעניין מדכדך, אלא להפך: כזיהוי הנחוץ לפעולה אפקטיבית. כשברור לך מה בכוחך לעשות לשיפור המצב ומה נבצר מכוחך, אינך משחית את זמנך על ציפיות מופרכות, ואינך משחית את זמנך על יאוש בטלני, אלא קם ועושה את מה שאתה יכול – ולכן גם נדרש – לעשות.

דווקא משום שהציע פחות מגאולה, הציע ברל, מעשית, הרבה יותר ממנה. שכן, המשיחיות החילונית - כאחותה, המשיחיות הדתית - היא בריחה מן המציאות אל מחוזות ההזיה. ההזיות יפות הן, אך כמה דל ערכן בהשוואה לערכים בני-מימוש. ברל הציע פרויקט מתמשך; פרויקט, לא פתרון. "לא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן-חורין ליבטל ממנה", אמרו חז"ל, ואם היה לברל מסר מרכזי אחד, הרי שזה המסר. "לא עליך המלאכה לגמור" - כי כוחותיך מוגבלים, "ולא אתה בן-חורין ליבטל ממנה" - כי בכוחותיך המוגבלים עשה את חלקך; "לא עליך המלאכה לגמור" - כי אינך אמור לפתור הכל ולהביא את קץ-ההיסטוריה, "ולא אתה בן-חורין ליבטל ממנה" - כי בעיתוי ההיסטורי שבו אתה חי, עליך לתרום דבר-מה. ברל לא עמל כדי לראות את המוגמר, אלא כדי שלמלאכתו יהיה המשך. הוא תפש את

עצמו כיוורש ומוריש: כמוליך של עבר לאומי קודר אל עתיד לאומי משופר. משופר – לא מושלם. כשמסביבו הופרחו סיסמאות תיקון-עולם, דיבר ברל על משימות מוגדרות של טיפול במצב.

בשום פנים אין להבין מכך שהיה פראגמטיסט. פראגמטיסט אינו מציע אתוס, אלא רק כיבוי-שריפות. ברל הציע אתוס: מימוש עצמי על ידי השתתפות-מבחירה בפרויקט לאומי. האתוס הזה מנוגד, בעת ובעונה אחת, הן לאינדבידואליזם האגוצנטרי הרווח בימינו ("מימוש עצמי" כהשתחררות מכל פרויקט קולקטיבי), והן לקולקטיביזם רומס-הפרט (ביטול האינטרסים האישיים למען האינטרס של הכלל). ביסוד השקפתו של ברל עמדה התובנה כי האינדבידואליזם האגוצנטרי והקולקטיביזם הרודני הם שני פניה ההופכיים-משלימים של אותה אומללות: האומללות שהיא מנת-חלקו של מי שחש מיותר, לא נחוץ, לא משפיע. האינדבידואליסט התלוש חש מיותר, שהרי פטר את עצמו מכל אחריות, והנתין האנונימי של הקולקטיב חש מיותר, שהרי אין כל ערך לאישיותו הפרטית בעיני השלטון, אלא רק לקיומו הסטאטיסטי כחלקיק סתמי ובר-המרה ב"כוח האדם" הממושטר. התלוש והנתין חשים שניהם שאין זה משנה לאיש מלבדם אם יחיו עד מחר או ימותו. בני-אדם, האמין ברל, יפיקו סיפוק מחייהם ככל שיחושו נחוצים ומשפיעים. הוא האמין שלא הפטור מאחריות (הפטור של התלוש, הפטור של הנתין) אלא תחושת האחריות, היא המעניקה לאדם סיבה טובה לקום בבוקר.

לכן שלל הן את המאקסיזם והן האנארכיזם, ולכן גם הסתייג מן האופן הקשיח שבו תפשו רבים מחבריו-להנהגה מהו סוציאליזם. תפישתו היתה עשירה ומורכבת מתפישתם, משום שהיה פארטיקולאריסט ולא אוניברסאליסט. הוא דגל בציונות סוציאליסטית - לא בסוציאליזם ציוני - והדגש הזה, על הצד הלאומי של המשוואה, אינו סתם ניואנס. לא בבעיית "פועלי כל העולם", אלא בבעיית היהודים, רצה ברל לטפל. במרכז מפא"י, 1936-, הזהיר את תנועת-העבודה לבל "תזלזל באינטרסים יהודיים ותתלבש באצטלא קוסמופוליטית". הסוציאליזם, לדידו, היה אמצעי ולא מטרה: אמצעי להשקתו של מפעל-ההתיישבות ומפעל-התרבות הציוני.

בתנאי המחסור הקשים שהעיקו על הציונות לאורך כל מחציתה הראשונה של המאה ה-20, היתה הכלכלה השיתופית, המאורגנת והמולאמת, אסטרטגיה נבונה, אולי אף הכרחית. רק קנייה מרוכזת של טראקטורים, מחרשות וכלי-נשק; רק ייזום ציבורי של סלילת כבישים, ניקוז ביצות, בנייה, תיעוש, יעור; רק מימון ציבורי של מוסדות-תרבות בלתי-רווחיים בהגדרה (כשירות-חינם לציבור חסר-כל) – רק כלכלה שיתופית יכלה, כנראה, לחולל אז את "נס פח השמן" של יישוב הארץ ועיצוב תרבותה העברית בתקציב כה זעום. מן השיקול הלאומי הזה, ולא מן השיקול החברתי-אוניברסאלי, היה ברל סוציאליסט; והיות שמעולם לא בילבל בין התכלית (הלאומית) לבין האמצעי (סוציאליזם), היה יחסו לסוציאליזם בלתי-קנאי. אדם בר-דעת יכול לדבוק בתכליות, אך לא באמצעים. האמצעים, יאים לשעתם ככל שייראו, דינם להתבלות עם השנים; בבוא היום, כשנזקם עולה על תועלתם, הם ננטשים ומוחלפים באמצעים המתחייבים מן הנסיבות החדשות.

אילו חי ברל כיום, סביר שהיה פוסל הן את הכלכלה הסוציאליסטית-ריכוזית והן את כלכלת השוק החופשי, משום ששתיהן חונקות את רוח ההתנדבות. הסוציאליזם הריכוזי חונק את רוח ההתנדבות בשוללו מן הפרט את היוזמה האישית, והקאפיטאליזם חונק אותה משום שהוא מעודד אנוכיות. אין מקום להתנדבות במשטר ריכוזי-שתלטני, ואין דחף להתנדבות בהוויית-השוק שבה דואג איש-איש

לרווחתו בלבד. הואיל וחי את המחצית הראשונה, ולא את השניה, של המאה ה-20, היה ברל עד רק לסכנת הריכוזיות (שכנגדה הזהיר את חסידי ברית-המועצות בתנועת-העבודה), ולא לסכנה ההפוכה, הקאפיטאליסטית - שכנגדה, אילו חי היום, היה מדבר ודאי באותה תקיפות. האתוס ההתנדבותי של ברל יכול להתגשם רק במדינה שכלכלתה אינה ריכוזית מחד ואינה תחרותית-אנוכית מאידך. רק גישה כלכלית מאוזנת, המחפשת בהתמדה את המרווח הנכון בין דיכוי הפרט לבין דיכוי מצפוננו, תאפשר לאנשים לממש את עצמם ללא כבלים וללא חזירות.

הבנתו של ברל כי המטרה קבועה בעוד שהאמצעים תלויי-עיתוי, וכי הדבקות במטרה מחייבת, לכן, גמישות לא-דוגמאטית בבחירת האמצעים הזמניים המקדמים את הגשמתה, היתה חוכמת-חיים שציינה אותו כבר בצעירותו, ואשר חסרה לכמה מעמיתיו גם בזקנתם. אך ייחודו של ברל בין שותפיו להנהגה התבטא לא רק בעמדתו, אלא גם באופן שבו חלק אותה עם הציבור. הוא לא הטיף; הוא שוחח. הוא לא צעק; הוא דיבר. הוא לא התסיס ושילהב; הוא ניסה לשכנע. אומרים שאפילו ידע להקשיב.

מנהיג המדבר במקום לצעוק, וגם מקשיב לדעתם של אחרים פה ושם, נתפש כהססן. דומה כי זהו הדימוי אשר דבק בברל כצנלסון. דימוי מתקתק, שנכרך בו שלא בטובתו: האיש החביב, הלבבי ההוא, עם השפם והקסקט, שכולם קראו לו "ברל" תוך השמטת שם-משפחתו, במין פאמיליאריות מחוייכת; האיש הרך, שהיה כה בולט בכך בין שאר מנהיגי התנועה - הנוקשים, הכוחניים, הלא-נעימים; הדוד הטוב שקפץ לביקור כדי לשמוע מה חדש, לחלק סוכריות, לספר בדיחה בידיש, לרכך קצת את האווירה; "ברל", כלומר - דובון: דמות חמימה, בלתי-מאיימת, שאי אפשר לא לאהוב אותה. כך נחקקה והונחלה דמותו, וכתוצאה מכך הוחמצה המהות הריאלית, הלא-מתקתקה, של אישיותו ותרומתו. חביב ככל שאכן היה, לא חביבותו עשתה את ברל למנהיג חריג בנוף, אלא תכונה אחרת, חשובה ממנה בהרבה. הפיכחון. היכולת להישאר מפוכח, לא שיכור מדוקטרינות, בשעה שסובבך מוכים בסנוורים.

הפיכחון הזה עשה את ברל חסין מאופוריה וחסין מיאוש. לאורך כל דרכו בתנועת-העבודה, היה עליו להתמודד בעת ובעונה אחת עם האופציה האופורית שאליה התמכרו רבים מחבריו, ועם האופציה הנואשת שאליה התמכרו לא מעט חברים אחרים. את עמדתו של ברל ראוי אפוא לשחזר על ידי הנגדתה לכל אחת משתי האופציות שטופחו סביבו.

2

נתחיל באופציה האופורית.

תנועת-העבודה – כתנועה עממית רחבה של חלוצים, פועלים, מתיישבים ועסקנים - היתה אמנם פחות "משיחית" מכפי שטענו בגנותה ("הציונים הכלליים" הליבראליים) או בזכותה (הרב קוק), אך האידיאולוגים של התנועה וההוגים שהשפיעו מבחוץ על דרכה, היו כולם, מלבד ברל, אוטופיסטים זורעי-אופוריה. מול "דת העבודה" גואלת-הנפש של א"ד גורדון; מול הקומוניזם האורתודוכסי של

יצחק טבנקין, מאיר יערי ויעקב חזן; מול אידיאל ה"חברותא" הקהילתית של מרטין בובר – מול כל האוטופיות הנשגבות הללו, הציב ברל יעדים בני-ביצוע. ברל אמנם מעולם לא הסתפק בפראגמטיזם ("עוד דונם, עוד עז"), אלא עסק ללא לאות בבירור הערכים שמתוכם ולמענם ראוי לחרוש עוד דונם או לחלוב עוד עז; אך הוא לא דרש מאנשים להתעלות מעל עצמם (כלומר, להתכחש לטבע-האדם, כפי שדורש כל אוטופיסט). הוא לא סבר שהאדם הוא רק טיוטה בדרך לאדם מוצלח יותר (אשר האוטופיסט יודע מי הוא, וכיצד יש להמית את האדם הנוכחי כדי להולידו); הוא דרש מאנשים לעשות את מה שאנשים, כמות שהם, יכולים לעשות.

לכאורה, זוהי דרישה קלה יותר מן הדרישות שהציגו האוטופיסטים; למעשה, זוהי דרישה קשה ותובענית הרבה יותר מכל דרישה אוטופית, דווקא משום שהיא ניתנת למימוש. קל לאנשים להתלהב מיעדים גבוהים ורחוקים מלשפר כאן ועכשיו את הטעון שיפור; קל לאנשים "לברוא אדם חדש" – לחלום על העתיד המנצנץ – מלהבדיל בין טוב לרע בתוך הרגע הקונקרטי. הבריחה הזאת, מן ההיסטוריה לאוטופיה, היא הסחורה הרוחנית שברל סירב לספק. המים הקרים שהוא ביקש לצקת על ראשי שומעיו, התאדו על הראשים הלוהטים. אכן: הם חיבבו מאוד את ברל; אך האם הם חיבבו את מה שהוא אמר?

"כאן על פני אדמה – לא בעבים מעל", כתבה ידידתו של ברל, רחל המשוררת, ב-1927; "לא ערפילי מחר", כתבה, אלא "היום המומש ביד". מאמציו של ברל להוריד את הציבור מן העבים המקסימים אל קרקע המציאות, מערפילי המחר הבלתי-מחייבים אל היום המומש-ביד שעליו יש ליטול אחריות – מאמציו אלה, ספק אם צלחו בידו. לכאורה, הקו של ברל הוא זה שניצח, כשהוקמה ב-1930 מפא"י של בן-גוריון, אשר הביסה את האופציות האוטופיות-ראדיקאליות של "הפועל הצעיר", "פועלי ציון", הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי; אך הקמתה של מפא"י לא נתפשה – לא אז ולא מאז – כהגשמתו של קו אידיאולוגי כלשהו, אלא, להפך, כויתור על האידיאולוגיה לטובת פראגמטיזם. מפא"י נתפשה כעסקה פוליטית (פשרנית, בעיני תומכיה, אופורטוניסטית, בעיני מתנגדיה) – לא כמפלגה המבטאת השקפת-עולם מובחנת. מפא"י לא רק שלא נתפשה מבחוץ, אלא אף לא תפשה את עצמה, כמגשימת האתוס של ברל, או כמגשימת האתוס של מאן-דהוא, אלא כחברת-בניה המועסקת אצל הקבלן בן-גוריון. האופציה של ברל – כינונה של תנועה פוליטית שאינה סתם פראגמטית אלא אידיאולוגית, ושאינה, מאידך, אידיאולוגית במובן האוטופיסטי-ראדיקאלי אלא במובן השקול והמציאותי של המלה – האופציה הזאת לא מומשה.

היא לא מומשה, משום שעמיתיו של ברל לא הבחינו בין אידיאולוגיה לבין דוקטרינה. אידיאולוגיה, לדידם, היתה בהכרח דוקטרינה. הם הכירו רק את הניגוד בין דוקטרינאריות לבין פראגמטיזם, וכשהקימו את מפא"י עברו מן הקוטב האחד לקוטב השני מבלי להיעצר באמצע – באופציה האידיאולוגית של ברל. האידיאולוגיה של ברל לא היתה דוקטרינה אלא אתוס. ברל לא הציע תיאוריה, שיטה או אוטופיה, אלא דרך-חיים. האתוס ההתנדבותי אינו זקוק, ואולי אף אינו ניתן, לציודק תיאורטי. ציודקו חווייתי. חוויית התרומה האישית לפרויקט גדול, כמוה כאהבה, כקריאת ספרות או

כרכישת השכלה; מי שהתנסה בה, וזכה להנאה העמוקה המזומנת בה, יכול רק להמליץ עליה לזולתו: המלצה אישית, חווייתית, שאינה נסמכת, ושאינה טעם לנסות להסמיכה, על תיאוריה. ברל לא התעניין ברעיונות כשלעצמם, וגם לא במעשים כשלעצמם, אלא בשילובם לאתוס-בפעולה: אתוס פארטיקולארי, קונקרטי, יהודי-ציוני, השואב את תכניו ממורשת ספציפית ומזיכרון היסטורי ארוך ומפורט. הוא ניסח אתוס חווייתי, ולא תיאוריה, משום שניחן במה שישעיהו ברלין מכנה "תחושת המציאות": עירנות סבלנית למורכבתם של תהליכים וחשדנות בסיסית כלפי תיאוריות הכופות עצמן על המארג הממשי של החיים. בקרב אידיאולוגים, זוהי סגולה נדירה. רוב האידיאולוגים הבולטים, מאז ומעולם, קנו את מעמדם הודות למידת הראדיקאליות של דבריהם. האידיאולוג נכסף אל הרדוקציה; הוא רוצה לומר דבר גדול, גורף ומהמם, וכדי לומר זאת, הוא מתעלם מדעת או שלא מדעת מכל מה שעשוי לסייג, לסכך, או פשוט לסתור, את טענתו הבוהקת. יש לו תיזה גדולה; יש לו תיאוריה; והפיתוי לומר אותה במלוא קיצוניותה המהממת, גובר אצלו בדרך כלל על האחריות כלפי העובדות. התשוקה להציג רעיון מקורי, מרהיב, סוחף ומהפכני – ויהא רעיון זה רעוע ותמהוני ככל שיהא – היא האש אשר קשה לחשוב על אידיאולוג בולט אחד שלא בער בה. זוהי אש זרה. וברל לא בער בה. הוא סלד מתיאוריות ומהבטחות-השווא האופוריות שלהן, ושהציב מולן אתוס בר-מימוש, הממתין עדיין למימוש. בהציבו אתוס זה, פסל ברל לא רק את האופציה האופורית, אלא, כאמור, גם את אופציית היאוש. מושג-המפתח ששימש אותו כנגד אופציית היאוש, היה מושג ה"תנועה".

3

המלה "תנועה" נושאת שתי משמעויות משלימות: "תנועה" במובן ציבור בעל אידיאולוגיה מסוימת, ו"תנועה" במובן התקדמות, התפתחות, דינאמיות מתמדת - בניגוד לקיבעון הדוגמאטי, הדוקטרינארי, של חסידי התיאוריות, המשנות הסדורות, השיטות הגדולות, המבקשים "שולחן ערוך" שיסדיר פעם אחת ולתמיד את כל פכי אורחות-חיינו. לא הרמב"ם ויוסף קארו, שגדעו את הדינאמיקה ההלכתית למען קודיפיקציה סופית ופסקנית, אלא חז"ל, אנשי התורה שבעל פה, הם אבותיו הרוחניים של ברל; אידיאל ה"תנועה" שלו – על שני מובניה של מלה זו – הקביל לאידיאל החז"לי של אי-היקבעות, של אי-עצירה, של תפישת ה"הלכה" כהליכה בדרך, לא כהגעה לטרמינאל. את האידיאל ה"הלכתי", ה"הליכתי" הזה, הסביר ברל ב-1940, בהרצאתו הנודעת "בזכות המבוכה ובגנות הטיח". כשדיבר "בזכות המבוכה", לא התכוון למבוכה במובן אובדן-דרך, אלא למבוכה במובן תנועה בדרך. ה"מבוכה", במובן שהעניק לה ברל, היא ניגודה של הנוקשות הדוגמאטית; היא ביקורת מתמדת, בעיקר ביקורת עצמית, וככזאת, היא מחייבת הימנעות מטיוח, הימנעות מהונאה עצמית. כשהמציאות טופחת על פני הדוקטרינה – יש לעדכן את הדוקטרינה, לא את המציאות. רק אם נהיה ביקורתיים וגלויי עיניים, יש סיכוי שנתקדם: זה היה המסר הקבוע, המפוכח, שניסה ברל להחזיר בקהלו.

"לא באתי להקל על המדריך, כי אם להכביד עליו, להחמיר איתו, לאמור לו כי אין לפניו דרך סלולה", הודיע למדריכי עליית-הנוער שישבו מולו באותה הרצאה. "המדריך הבא להסביר לזולת, נדרש קודם להסביר לעצמו, הסברה שאין עמה הונאת דברים והונאת מחשבה". "מוטב", אמר להם, "שנדבר לא על מה שעתידי להיות" - "ערפילי המחר" מן השיר של רחל - "אלא על מה שצריכים אנו לעשות למען שיהיה".

וזהו הטריז בפני היאוש. שכן, אם לא נשגה בחלומות והונאה עצמית, לא נתרסק אל היאוש "בבוקר שאחרי", כשיתנפצו החלומות וכשינשור הטיח. כנגד היאוש הברנרי - ולא רק כנגד האופוריה של דוגמאטיקונים כטבנקין, חזן ויערי - דיבר ברל בזכות המבוכה ובגנות הטיח. ברנר, לא ברל, הוא זה שרומם את היאוש לכדי ערך; הוא זה שהציג את עצמו כ"אובד עצות" מיוסר (בשם-עט זה חתם על אי-אלה ממאמריו), ושהציג את המציאות כמסכת קודרת של "שכול וכישלון".

"מוחי מלא אד", מתוודה המספר הברנרי בנובלה *בחודף* (1903). "שעמום כופר-בכל, מבטל-הכל ומשווה-הכל משתפך אל קרבי. - לעזאזל! לעזאזל! לעז-ז-א-זל!.. למה לי לדעת זאת?.. כדי לעבוד לטובת החברה? כדי לתפוס מקום? כדי להיות חשוב בעיני עצמי? ייקח האופל את הכל!": "ייקח האופל", על פי ברנר, בדיוק את האתוס ההתנדבותי של ברל: לעבוד לטובת החברה, לתפוס מקום, להיות חשוב בעיני עצמי.

"כאב-ראשו של אברמזון, ששלט בו כל הערב, נתחזק, ויסתר את פניו בכפות-ידי וישתקע במכאובו", מספר ברנר בנובלה *מסביב לנקודה* (1904). "שתיקה ממושכה. וככה ישבו שניהם שעה ארוכה-ארוכה... השעון השמיע שתיים. הם נתעוררו. חצי קולו העצור של אוריאל התרומם פתאום וישתפך בשועת מנגינה עדינה ומרוסקת. קסם מצודד-נפש היה בהטחת תמרוריה של זו הנשמה, שאין לה עוד בעולמה כלום; פה ניתן ליגון האילים, האין-סופי, של אפיסת כל הסערות, כל האילויות". ה"אפיסה" הזאת - היה מעיר כאן ברל - היא, אכן, ההאנג-אובר שאליו מתעורר ביאוש, בריקנות, בנפש מרוסקת, מי שהיה שיכור מ"סערות ואילויות".

"לא צריך לירוא מפני חלום" - אומר לעצמו המספר ברומאן *מכאן ומכאן* (1911) - "צריך להשתחרר. כשאין חלום - יותר טוב". הוא מנסה להירדם, אך מועקה לוחצת על חזהו. "הכאב היה קהה, גס, עד לידי חריקת-שיניים. קמתי, ישבתי, תקעתי אצבע לתוך גרוני - אולי אקיא, אולי יעבור הגועל. אבל כולי רק הזדעזעתי מן האצבע שבגרון, ומסביבי היה חורב. התנפלתי שוב על יצועי וכבשתי פני בכר. אוי, אוי, הכאב הולך וגדול. כלום אפשר? אבל כן. הוא גדול. כשהחזקתי את ראשי במצב הקודם היה הרבה יותר קל. כאב כזה, כמו ברגע זה, ודאי שאחוש באותו הרגע, האחרון, כשאשאף למשהו אוויר - ואיננו". הדמיון בין הטקסט הזה לבין הטקסטים הנכתבים כיום על ידי סופרים צעירים בישראל גדול עד כדי כך, שאילו רק הסבנו לעברית עכשווית את המלים המיושנות הבודדות המופיעות בו, ופירסמנו אותו מבלי לגלות מי חיברו, היו הקוראים מקבלים אותו כטקסט שנכתב בתל-אביב השבוע. כך, ועל כך, כותבים כאן היום, במחנה היאוש שיסד לנו ברנר.

איש לא השפיע כברנר על הלך-הרוח של אנשי העליה השנייה, אך ברנר לא היה הנואש והמייאש היחיד. האנטי-גיבור התלוש, הבודד ו"אובד העצות" שכיכב בסיפוריו, כיכב גם אצל שאר הסופרים

העבריים הבולטים של תחילת המאה – ברדיצ'בסקי, גנסיין, שופמן, פוגל – וגם אצל עגנון (החל בסיפורי-יפו המוקדמים וכלה ברומאן הקודר-גרוטסקי על העליה השניה, *תמול שלשום*, שבמרכזו האנטי-גיבור יצחק קומר). התלישות הנואשת שעליה סיפרו ברנר ובני-דורו, נותרה עד היום הנורמה התימאטית של הספרות הישראלית. היא הובעה, בימי ברל, גם מחוץ לספרות; מאיר יערי הצעיר וחבריו, שהתקבצו ב-1920 בביתניה עלית, לא עסקו שם, במשך שנתיים, כמעט במאומה מלבד בכתיבתו של יומן משותף שבו חלקו את חיבוטי נפשם בחושפנות מיוסרת שלא היתה מביישת את דוסטויבסקי. ב-1923, שנה לאחר שהיומן יצא לאור (תחת הכותרת "קהילייתנו"), הודה יערי - במאמר-החרטה "סמלים תלושים" – כי הדינאמיקה הקבוצתית הזאת היתה "אחיזת-עיניים של יפי-נפש". עינוי עצמי והתפלשות בסבל רווחו בין חלוצי העליה השניה, השלישית והרביעית; רבים מהם ירדו מהארץ (בתקופות מסוימות עלה מספרם על מספר העולים); לא מעטים התאבדו, ולא מעטים שקלו זאת. היתה לברל הרבה עבודה.

יש משהו קל ומפתה – ידע ברל - בהתמכרות ליאוש, שאינה אטראקטיווית פחות מן ההתמכרות לאופוריה. היא צדה השני של אותה השתמטות מן המציאות המורכבת, שאינה מצויה על-סף גאולה, כפי שסבורים האופוריים, ושאינה מצויה מאידך על-סף התהום, כפי שסבורים הנואשים. קריאתו של ברנר לפעול במציאות המימית על פי עקרון ה"אף על פי כן" – כלומר, לפעול תוך ידיעה שאין תוחלת לעמלך – היתה, אולי, מחווה "אכזיסטנציאליסטית" רבת-רושם, אך לא היתה גלומה בה כל הצעה רצינית להתמודדות עם פני-הדברים. בניגוד לברנר, סבר ברל שעלינו לפעול ללא לאות בדיוק משום שיש תוחלת לעמלנו. המציאות, על פי ברל, אינה יאוש; היא אתגר; ופעילותנו בתוכה אינה מחוות-סרק של התרסה "כנגד כל הסיכויים", אלא זיהוי הסיכויים וניצולם. ברנר הציע ישיבה בעפר והתגרדות בחרס; ברל הציע תנועה.

המובן הכפול שייחס ברל למושג-ערך זה, היה שונה הן מן התפישה הפוליטית המצומצמת של רוב חבריו – שמיסדו ורידדו את תנועת-העבודה בהופכם אותה למפלגה (מפא"י) – והן מן הראדיקאליזם המהפכני של אלה מביניהם שבחרו להישאר מחוץ לה (בפלגים שיצרו לימים את מפ"ם). מפא"י שיתקה את התנועה-בדרך; מפ"ם רצתה קיצורי-דרך; קריאתו של ברל להתמיד בתנועה, נפלה כך בין שני הכסאות.

4

"מהפכנות קונסטרוקטיווית": כך כינה ברל את אתוס-התנועה שלו, כדי להבדילו מן הראדיקאליזם המהפכני של עמיתיו. מהפכנים אינם יודעים לבנות. הם יודעים להרוס. המארקסיזם פרטני להפליא בכל הנוגע למהלכים שבאמצעותם "עולם ישן עד היסוד נחריבה", ומעורפל בכל הנוגע לצביונו של המצב העתידי המיוחל. המהפכן יודע היטב מה ואת מי הוא שונא, אך מתקשה להגדיר את מושא-אהבתו. הוא רואה את העולם בשחור ולבן, ומסוגל למעשה לראות ולתאר את השחור בלבד. הצבע השחור, כידוע, הוא סך-כל הצבעים, בעוד שהלבן איננו צבע: הוא "אנטי-צבע" נטול פיגמנט. על

השחור (על המצב הנוכחי, הבורגני) כותב המהפכן ספרים ומאניפסטים; אך הלבן נשאר לבן: ההפך המופשט, הריק, של השחור. המהפכן יודע מצוין מה "לא". אם תשאל אותו מה "כן", אל תבקש פרטים.

שלילת-העבר המהפכנית – שלילת השחור הדחוס לטובת הלבן הערטילאי – נועדה לפרוק מעל לתודעה את "נטל" ההיסטוריה. מורשת-העבר, לימד מארקס את המהפכנים, היא "תודעה כוזבת"; אצירתה בזיכרון היא נזק מוחי; דרושה מחיקה, פתיחת דף חלק: דף לבן ונקי, מנוגב מכתמי העבר השחור. מורשת-העבר נתפשת כשחורה יותר ככל שהיא דחוסה יותר בתוכן, ב"כזבים" שהועברו מאב לבן, בסיפור-זהות ספציפי. מכאן שלילת הלאום. מכאן האוניברסאליזם (ה"חברתי", בימי ברל, ה"קוסמי", בימינו – ימי דת-הטבע הניאו-רוסויאנית של מהפכת "העידן החדש"). אומות, עבור המהפכן, הן "קהילות מדומיינות". הן פוברקו, הן וירטואליה, "נראאטיב" מופרך ודכאני.

"האופי ההרסני", כתב ואלטר בנימין, "מכיר רק סיסמה אחת: לפנות מקום, ורק פעילות אחת: לסלק". מתינותו של ברל, מורכבות-ראייתו את הדברים, סבלנותו כלפי הבשלתם של תנאים ותהליכים, הכרתו במגבלות, רגישותו לדקויות – כל אלו נגדו את המזג הראדיקאלי, המהפכני, הרומס את ההווה בדהרתו אל "העתיד". הוא היפנה את חניכיו אל הרומאן "שדים" של דוסטויבסקי – המתאר מיקבץ של ראדיקאליים אחוזי אקסטאזה הרסנית – כדי שייפתחו נוגדנים מפני מיקסם-השווא של התלהבות-היתר; הוא סיפר להם על רבי יוסף דילה ריינה, שביקש לגאול את העולם על ידי ברית עם השטן – והותיר לדמיונם לנחש מיהם העושים כמעשהו של אותו "גואל-עולם". הוא דגל באבולוציה, לא ברבולוציה; בשיפור ההווה בשם ערכי-העבר, לא בנייתו בשם "ערכי-העתיד"; ואת תפישתו זו ביקש לבטא בקריאתו ל"מהפכה קונסטרוקטיבית", על כל משקעי המורשת הלאומית הכלולים במונח זה.

בכל תנועת-העבודה לא היה מנהיג יהודי-מורשתי כמוהו (ובחריגות זו של ברל ניווכח גם אם נשווה אותו, מנגד, למנהיג בית"ר, ז'בוטינסקי, שתודעתו האירופית-ליבראלית היתה דלילה למדי במשקעי-מסורת יהודיים). בשעה שרוב עמיתיו-להנהגה הציבו את המפעל הציוני כניגודה של ה"גלותיות" והתייחסו ליהדות-הגולה בזלזול שגבל בהתנכרות, שמר ברל על קשר רצוף עם קהילות מזרח-אירופה. הוא לא התנכר אל יהודי הגולה, משום שלא התנכר אל היהודי בן-הגולה שהיה הוא-עצמו; לרגע לא השלה את עצמו כי "נולד מחדש" כשעלה לארץ-ישראל, וכי ילדותו ונעוריו בעיירה היהודית הם דפים שעליו לתלוש מספר-חייו. אולי משום כך לא עיברת את שמו.

דראסטי ככל שהיה המפעל הציוני, ברל ראה אותו כפרק מאוחר בתולדות עם-ישראל – לא כפרק ראשון בספר שהתחיל להיכתב זה-עתה. הוא דגל בהמשכיות, בהתפתחות, בנביעת ההווה הארצישראלית מן העבר היהודי. הוא לא היה מסורתי במובן הדתי של המלה, אך הוא חיפש את יסודותיה הרלוואנטיים-עדיין של המורשת, שעליהם אפשר להשתית את הציונות. אל תטעו לחשוב, אמר למדריכים שגידל, "כי חינוך ניתן בעיקר על ידי הטפה ועל ידי חזרה על נוסחאות עיוניות. ניתן לחניכינו לשתות ממעיינות היצירה היהודית": נשקה אותם תנ"ך ואגדות חז"ל, מדרשים ופיוטים, מעשיות חסידיות וספרות עברית מודרנית.

”לרבים רבים הבאים אלינו – או המובאים אל חופינו מרחוק ואף מקרוב (וחוששני, גם ללא-מעטים הגדלים כאן או היילודים כאן) – עדיין לא הפך החוף הזה בית. ותפקידנו החינוכי הוא לעשות להם את הארץ הזאת, ואת העולם הרוחני שהצמיח אותה, לבית שהנפש אחוזה ודבוקה בו. וזה לא יושג בלי אווירה של אהבה-ללא-חשבונות, של כבוד-בלתי-מזויף, של הידבקות בעם ובגורלו ובתולדותיו הטראגיות, בערכיו הרוחניים, ביצירתו החיה ובחזון תקומתו, אשר יסודותיה ה’לאומיים’ וה’אנושיים’, ה’מוסריים’ וה’סוציאליים’ ניתנים להפרדה רק במילונינו ובנוסחאותינו, אך לא בהתגלמותה החיה.”

אל תזנחו את חג הפסח, הפציר בקהל-שומעיו; אל תזנחו את התשעה באב. ”דור שאינו מכיר את אביו, אינו מכיר גם את עצמו”, כתב. הוא ניסה לשכנע את האוניברסיטה העברית לכלול בין שיעוריה את הנחלת שפת היידיש. ”מה ערכה ומה פריה של תנועת שחרור שאין עמה שורשיות ויש עמה שיכחה, אשר תחת לטפח ולהעמיק בקרב נושאים את הרגשת המקור ואת ידיעת המקורות, היא מטשטשת את זכרון נקודת-המוצא?”, כתב ב-1934, ובמאמר אחר, באותה שנה, כתב: ”דור מחדש ויוצר אינו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות. הוא בוחן ובודק, מרחיק ומקרב. ויש שהוא נאחז במסורת קיימת ומוסיף עליה. ויש שהוא יורד לגלי גרוטאות, חושף נשכחות, ממרק אותן מחלודתן, מחזיר לתחיה מסורת קדומה שיש בה כדי להזין את נפש הדור המחדש. אם יש בחיי העם משהו קדום מאוד ועמוק מאוד, שיש בו כדי לחנך את האדם ולחסן אותו לקראת הבאות, האם יהא בזה ממידת המהפכה להתנכר לו?”

עשור שנים אחר כך, חצי שנה לפני מותו, שאל ברל את באי מועצת מפא”י: ”האמנם אין אנו רואים מה זעומה שאיבתו של ילד עברי בן הארץ ממקורות התרבות היהודית? האין אנו רואים כמה מקופח חלקה של יצירתנו המקורית בעולמו הרוחני של בן הדור?”

בניגוד ללאומנים, הוא תפש את המורשת הלאומית-פארטיקולארית כאתוס שיש להגשימו לא על-חשבון ערכי ההומאניזם הכללי, אלא במשולב עימם ובהתבסס עליהם. שכן, בניגוד לכל אלה הסבורים כי הומאניזם פירושו אוניברסאליזם, סבר ברל שהומאניזם פירושו מימוש לאומי בשירות האנושות. לא ניתנה תורה לעם-ישראל עבור עם-ישראל, אלא כדי שמציון **תצא** תורה; הגויים זקוקים לתרומתנו הסגולית, כשם שאנו זקוקים לתרומתו הסגולית של כל אחד מהם. לא נתרום להם מאומה אם נהיה חסרי-יחוד; טיפוח אופיינו הלאומי הוא אינטרס כלל-עולמי. ”דרכנו לעצמאות ולחירות”, אמר ברל, ”היא לא דרך **ההתבטלות** בפני העולם שמחוץ לנו” – התבטלות שאליה מבקשים לגרור אותנו חסידי האוניברסאליזם – ”ולא דרך **ההתבדלות** ממנו” – שאליה מבקשים לגרור אותנו שובניסטים מתנשאים, המפרשים את המונח ”עם סגולה” כביטוי ליתרוננו המדומה על אחרים, במקום להבינו כתביעה מאיתנו, למלא את שליחותנו הסגולית בקרבם ולמענם.

טענתו זו של ברל נבעה ישירות מהשקפתו הכוללת: היא היתה הרחבה של אתוס-ההתנדבות מרמת הפרט לרמת-הלאום. כשם שהפרט, על פי ברל, מעניק משמעות ותכלית לחייו ככל שהוא חש כי רבה תרומתו לעמו, כך מעניק עם משמעות ותכלית לקיומו ככל שהוא חש כי רבה תרומתו לעמים אחרים. זה ההבדל בין הומאניסט לאומי (כהרדר, מאציני או ברל) לבין לאומן (כטרייטשקה או מוסוליני). וזה גם ההבדל בין האופן שבו תפש ברל את המושג ”סוציאליזם”, לבין האופן האוטופי-ראדיקאלי שבו נתפש ה”סוציאליזם” בעיני רוב מנהיגי האחרים של תנועת-העבודה. ברל תפש את הסוציאליזם כהומאניזם:

כחתיירה – כפי שניסח זאת – ל"חיים שאין עימם קלון, שאין עימם עבדות והתכחשות, שאין עימם בטלה וניצול ודיכוי והשתררות"; כחתיירה אישית-מצפונית – לא כמתכון טכני ל"הנדסת החברה". מכאן סוד השילוב בין לאומיות לסוציאליזם (בהוראתם כהומאניזם), שהציע ברל ושלא יכלו להציע אלה שדגלו או בזו או בזה.

5

ברל רלוואנטי עדיין, גם אם חלק מן השאלות שהעסיקו אותו, וחלק מתשובותיו להן, התיישנו משעה שקמה המדינה. הוא נפטר ב-1944, לפני הקמתה, ולכן אין למצוא בכתביו מענה לשאלות הקשות שצצו רק לאחר מותו: השאלות בדבר המותה של הדמוקראטיה היהודית הריבונית, שבהן אנחנו מתחבטים כבר יותר מ-50 שנה.

אילו חי היום, קשה לנחש איזו עמדה היה נוקט בשאלת הפרדת הדת מהמדינה, בשאלת הפרדת השוק מהמדינה, בשאלת הצורך בחוקה, בשאלת האקטיוויזם השיפוטי, בשאלת ההתאזרחות ("מיהו יהודי"), בשאלת הפרטת החינוך והתרבות, או בשאלת הכיבוש וגבולות-הקבע. יתכן, למשל, שהיה מסתייג היום מרעיון כור-ההיתוך שהוא היה אחד ממעצביו הראשיים; יתכן - ואף סביר, כאמור לעיל - שהיה חוזר בו היום מרעיון השוק המולאם; ויתכן שהיה טוען היום, כי הנחלת המסורת היהודית אינה צריכה להתבצע על ידי המדינה אלא על ידי כל קהילה ישראלית כראות-עיניה. אין לדעת, משום שדומה כי ברל לא היה ערוך-רעיונית לשינוי המהותי בסדר-היום היהודי-ישראלי שהתרחש עם הקמת מדינת ישראל: סדר-יום שלא כלל עוד חלק מן השאלות של הפאזה החלוצית, ושהוליד שאלות חדשות, של הפאזה הריבונית.

אך אפשר בהחלט לשער, כי אילו האריך ימים אל תוך הפאזה הריבונית, היה נשאר נאמן לאתוס ההתנדבותי, הלא-נואש ולא-אופורי, שבו החזיק מנעוריו. אפשר לשער שהיה נפרד, כדרכו, מן האמצעים הזמניים שתרמו להגשמת אתוס זה כל עוד התאימו לשעתם, ומקבל בהבנה, או אף בברכה, את האמצעים החדשים הנחוצים להגשמת אותו אתוס בסיטואציה הריבונית-ממלכתית. אפשר לשער שלא היה שוקע בנוסטאלגיה ובמרירות למראה השתנות דרכי-הפעולה המתחייבת מהשתנות הנסיבות. הרי כך בדיוק, בעירנות לא-דוגמאטית, הגיב על התמורות אשר להן היה עד בחייו.

ברל רלוואנטי, משום שחרף כל ההבדלים בין בעיותיה של הציונות הקדם-מדינית לבין בעיותיה של מדינת ישראל, ממשיכה המאניה-דיפרסיה של תחילת המאה ה-20 - להכתיב את חיינו בתחילת המאה ה-21. מחנה האופוריה חזק ומתחזק. מחנה היאוש גדול וגדל. הדואט הישן ממשיך להתנגן. השורה שבה חתם ביאליק, לפני כמאה שנה, את שירו "דבר" – "ובתרועת תחיה על שפתיים... אלי קבר נדדה" – ממשיכה לאפיין, למרבה הצער, את תנוחת השפאגאט הישראלית בין תרועות תחיה לבין דידיי אלי קבר.